

DOI 10.15407/mics2020.09.126

УДК 908(477.81):008

Христина Семерин,

*аспірантка 1-го курсу PhD програми з української літератури
Національного університету «Острозька академія», Острог*

khrystyna.semeryn@oa.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0112-7719>

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В ОСТРОЗІ: МІСЦЯ І ПРОСТОРИ ПАМ'ЯТІ ТА (КО)МЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ РОБОТИ З НИМИ ¹

¹ За велику й цінну допомогу на етапі допрацювання статті щиро вдячна Григорію Аршинову, членові координаційної ради Ваад України, ініціатору й меценату відновлення єврейських пам'яток в Острозі, та історикові Євгену Яковенку.

Під час Голокосту в містечку Острог на Рівненщині було знищено більшість єврейської спільноти, що становила від 64 до 70 % тодішнього населення й існувала з кінця XIV ст. Фактично, структуру міста було зруйновано, а його полікультурну історію – розірвано. Після війни тоталітарна політика советського режиму позбавляла матеріальні медії пам'яті про минуле соціокультурного змісту й автентичності. У статті розглянуто окремі місця пам'яті про Катастрофу, їх стан сьогодні, а також сучасні меморативні практики і форми роботи з ними. Давній Острозький єврейський цвинтар після війни було перетворено на советський парк відпочинку. Місце розстрілу острозьких євреїв спочатку визначали через формулу загальної ідентичності «жителів», без уваги до того, що нацисти переважно знищили саме євреїв через їхнє походження. Велика Синагога довгий час була складом, а відтак перетворилася на руїну. Могилу Маршусе спалювали, а поступово відновили тільки в період незалежності України. Звернуто увагу на різні форми вандалізму: викидання сміття, руйнування могил і сакральних споруд, «нацистські» графіті, якими досі наплюють єврейську спадщину Острога. Позитивно, що основні місця пам'яті сьогодні відновлені або перебувають у стані реставрації, а робота з ними охоплює широкий спектр практик: перфоманси вшанування, реставрація й відбудування, освітні й туристичні заходи, опрацювання джерел, документів, мап, розшифрування текстів і написів, пошуки могил тощо. Не меншу вагу має вироблення відповідної адекватної політики, спрямованої на збереження пам'яті про втрачену ідентичність міста і міжкультурне порозуміння, розвиток толерантності й соціальної свідомості.

Ключові слова: пам'ять, Голокост, урбаністичний, Острог, місця пам'яті, меморіальний ландшафт, комеморація.

Коли замовкнуть люди, кричатиме каміння.

Йоганн Готфрід Гердер. «Листи для заохочення гуманності» ²

² Епіграф запозичено з праці Аляйди Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (с. 317) через його близькість ідеям статті.

³ Літопис Руський за Іпатіївським списком. (1908). *Ізборник*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat11.htm>.

Вступні зауваги

Мультікультурне місто Острог на Рівненщині існує щонайменше з XII ст.: вже під 1100 роком про нього згадує автор Іпатіївського літопису ³. Символіка численних

міських іпостасей відбилася у дефініціях (інколи іронічних), що стають своєрідними ярликами, ключами до прочитання міста в конкретному контексті: «волинські Афіни», «волинський Єрусалим», «княжий град», «штетл Остра» тощо. Ідентичнісна множинність Острога тісно пов'язана з історичними періодами (починаючи з палеоліту), подіями й катаклізмами, що мали тут місце, а також особливостями місцерозташування. Наймасштабніший, принаймні найбільше вивчений його текст – це «княжий град», «родове гніздо» православних князів Острозьких, яке відтворюють численні матеріальні рештки та артефакти, нерідко унікальні для свого роду, а також значна нематеріальна спадщина. Тяглістю часу позначені «татарський», «єврейський», «польський (католицький)» міські тексти, які, по суті, збереглися з княжого періоду. У міжвоєнний період до 1939 р. Острог як прикордонне польське місто належав до пограничних просторів Східної Європи, а на початку війни був анексований СРСР. Сьогодні в місті іронічно проявляються обриси Острозької психіатричної лікарні, невиразні будівлі з минулого століття, сусідство з Хмельницькою АЕС – відгомін радянського минулого. У ХХІ ст. неоміф Острога як «волинських Афін», чи то пак «містечка-академії», ретранслює і підтримує Острозька академія. Тож мапування сучасного міста актуалізує конфлікт різноспрямованих тенденцій: негативної провінційності та історичної унікальності, ідеологічної (культурної, релігійної, політичної, освітньої) заангажованості та індиферентності, радянщини і сакральності, забуття і пригадування (відновлення) втрачених контурів.

⁴ “Ostrog”. (2009). In Sh. Bronstein (Transl.), *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland* (V, p. 34). Yad Vashem, Jerusalem.

⁵ Трофимович, В., & Иванов, С. (2015). Голокост на окупованій Волині. *Військово-науковий вісник*, 24, 76.

Закцентую, що більшість силуетів міста втратили актуальність або трансформувалися поступово, з часом нарощуючи нові значення. Проте щезання штетлу під час Острозького Голокосту було масштабним і катастрофічно різким. З-поміж 15 тисяч мешканців у 1939 р. близько 10 тисяч становило єврейське населення⁴. Після Голокосту вижили тільки кожен і кожна десяті⁵. Майже 400 людей після війни повернулися в місто, багато згодом емігрували до Ізраїлю. Сучасна єврейська громада Острога налічує 16 людей. Отже, Шоа як гігантський розрив у міському хронотопі знищив тяглість часу і покоління, зруйнував міську структуру, соціальні й культурні мережі та зв'язки, що були встановлені й накопичені за століття співіснування. Місто втратило свій потужний культурний вимір і присутність великої спільноти, яка робила значний внесок у становлення його ідентичності. Крім того, воно було вирване з плину власної історії, зупинене в розвитку як мультикультурне східно-європейське містечко – штетл, що неминуче позначилося на його сьогоденні. Після Другої світової війни травматичний, катастрофогенний потенціал Голокосту продовжила тоталітарна гегемонія радянського режиму.

Моя мета у цій статті – простежити меморіалізацію єврейської минувшини з наголосом на Голокості у структурі сучасного Острога на прикладі місць, умовно означуваних «місцями і просторами пам'яті», які зберігають травматичну семантику історичного досвіду.

⁶ Киридон, А. (2017). Студії пам'яті в просторі сучасного гуманітарного знання. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер.: Історичні науки*, 3, 197–198.

⁷ Романишин, В. (2011). Гео-поетика як художня топографія та теоретична рефлексія над літературним часопростором. *Проблеми гуманітарних наук*, 28, 245.

⁸ Карповець, М. (2014). *Місто як світ людського буття*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 100–101.

⁹ Довгополова, О. (2020). Мапування пам'яті. *Verbum*, 68. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/02/2020/cartography/memory-mapping/>.

¹⁰ Семенова, В. (2009). Картирование городского пространства: основные подходы к визуальному анализу. У П. Романов, & Е. Ярская-Смирнова (Ред.), *Визуальная антропология: городские карты памяти* (с. 68). Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ.

¹¹ Довгополова, О. (2020). П'ятдесят шарів пам'яті. *Verbum*, 76. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/04/2020/working-with-memory/fifty-layers-of-memory/>.

¹² Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр, 327.

¹³ Усатенко, І. (2018). Біля витоків вінницького міфу. *Україна модерна*. Retrieved from <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/usatenko-vinnitsia>.

¹⁴ Rouble Blair, A. (2005). *Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington and Kyiv*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press.

¹⁵ Монолатій, І. (2018). Одеса як мнемонічний символ. *Zbruc*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/83033>.

¹⁶ Денисенко, Г. (2012). Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого Терору». *Краснзнавство*, 1, 102.

Місто, місце, пам'ять: штрихи до ідентифікації

Розгляд соціальної/культурної пам'яті «у зв'язку з “місцями пам'яті” й меморіальними ландшафтами пам'яті, аналіз топографії соціально значимих спогадів»⁶, за словами Алли Киридон, є базовими принципами сучасної пам'яттєвої парадигми. Тому простір прийнято визначати у контексті конкретного культурного й екзистенційного досвіду⁷. Закономірно, що «втільеною, матеріально оформленою пам'яттю як про жителів, так і про місто в цілому» є архітектура⁸, хоча це не вирішальний спосіб урбаністичної комеморації. Оксана Довгополова констатує, що простір «розмічений маркерами минулого: пам'ятники, меморіали, навіть архітектура – усе це вводить історію в сьогодення, говорить про тяглість існування спільноти»⁹. Для міського ландшафту визначальною є символіка місць: «З безпосереднього, доступного очам, простору образ міста перевтілюється в абстрактні схеми – у своєрідне символічне поле, де кожен викреслює власні суб'єктивні карти “свого” міського простору»¹⁰. Тож ми орієнтуємося не тільки і не стільки в матеріальному просторі міста, як у комунікативному досвіді¹¹, працюємо з чужими і власними інтерпретаціями його.

Трактуючи фундаментальну категорію місця як медію пам'яті, Аляйда Асман визначає місця, означені переривністю, тобто ті, де відбувся насильницький обрив, розрив історії¹². Долучитися до перерваної пам'яті таких місць можна тільки завдяки спогадам. Тож, з одного боку, у заявленій темі йдеться про «сприйняття міського простору як поля боротьби за символічну владу», де кожна національна, соціальна або ж політична група вдається до маркування території з метою легітимізувати власну присутність¹³. З іншого боку, розкреслені мапи міста нерідко накладаються, перетікають одна в одну: потрібно говорити про символічне повернення (зокрема шляхом пригадування) «капіталу розмаїття»¹⁴, який становить ядро урбаністичної культури подібних до Острога міст. Міст, «історія й культура котрих завжди балансувала між взаємодією “своїх” і “чужих”, етнічною (національною) належністю і космополітизмом, суперництвом і толерантністю»¹⁵. Грамотна робота з урбаністичними просторами пам'яті, отже, сприяє інтеграції досвіду і культурної пам'яті спільноти (зокрема травматичної) у досвід цілого міста.

Соціальна і культурна пам'ять єврейського Острога реалізується значною мірою у просторово локалізованих, візуальних формах. На думку Галини Денисенко, саме візуальний компонент – «пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, будинки, місця пам'яті, монументи, меморіальні комплекси, музейні експозиції, цвинтарі чи окремі поховання», – відіграє важливу роль у формуванні уявлень про минуле¹⁶. Такі місця з більшою впевненістю можемо означити суперечливим поняттям П'єра Нора «місця пам'яті», «символічна наповненість яких дозволяє розгортати перед присутніми цілий історичний наратив і підштовхує до відчуття спорідненості зі спільнотою, чия пам'ять тут репрезентована

¹⁷ Довгополова, О. (2019). Причетність до спільноти: про історичну пам'ять і здатність обирати. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/historical-memory/>.

¹⁸ Нора, П. (1999). *Проблематика мест памяти. Франция-память*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 26.

¹⁹ Киридон, А. (2013). Простір пам'яті: інструменталізація поняття. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 12, 205.

²⁰ Содаро, Э. (2019). Мемориальные музеи: возникновение новой формы. *Новое литературное обозрение*, 6, 128. Retrieved from https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyy_zapas/128_nz_6_2019/article/21885/.

на»¹⁷. Місця, які здебільшого втрачають зв'язок із географічним простором, сигналізуючи про зустрічі пам'яті та історії¹⁸. Тут важливо наголосити, що концепція Нора розглядає як «місця» все, що має певний меморативний потенціал: річ, текст або ж цілий простір. Однак я звертаюся винятково до географічно локалізованих «місць» і «просторів». Щодо розрізнення останніх є різні підходи, наприклад, дослідниці студій пам'яті Аляйда Ассман, Алла Киридон та ін. не схильні їх проблематизувати: «Слово-концепт “простір” має абстрактне (це властивість матерії, необмежена протяжність) і конкретне (місце, територія тощо) значення»¹⁹. Тож у статті розглядаю місця і простори відповідно до найбільш звичного трактування: місце як одинична локація, чия меморативна семантика значною мірою замкнена в собі, і простір як «відкрита», географічно масштабніша територія пам'яті, що може містити одне або кілька «місць» пам'яті. Крім того, поряд із поняттям «місць пам'яті» використовую поняття «місць (не)пам'яті», що, на мою думку, має рацію в контексті Острога й тоталітарної минувшини загалом. Советська гегемонна політика меморіалізації передбачала насадження націоналістично-мілітарного міфу Другої світової війни як комеморативного канону. Із тим режим усував із горизонту будь-які матеріальні й нематеріальні способи пам'ятання відмінних від офіційного національних та інших наративів. Емі Содаро наголошує, що обидві тоталітарні ідеології, нацизм і комунізм, вирізнялися «прагненням повністю знищити пам'ять про своїх жертв, не залишивши від них жодного сліду»²⁰. СРСР проводив досить грамотну політику щодо небажаних пам'ятних місць, тривіалізуючи їх і нав'язуючи нові, ідеологічно правильні ідентичності. Ця політика базувалася на принципі, що не можна залишати такі місця порожніми, бо руйнація є загрозою протестного поновлення пам'яті, тому треба наповнити їх потрібними сенсами. Така сама доля спіткала і єврейські, й українські культурні пам'ятки.

Штетл Остра і місто Острог: проблематика співіснування пам'ятей

Єврейська спільнота існувала в Острозі (הורטסוא) з кінця XIV – початку XV ст. Упродовж століть вона залишалася однією з найбільших і найсильніших громад на Волині. Перед війною у місті мешкали за різними оцінками близько 9–10,5 тисячі євреїв за загальної кількості майже 15 тисяч мешканців. Острог (Ostróg) перебував у складі Польщі, однак восени 1939 р. внаслідок анексії Західної України опинився у складі СРСР. Тут було відразу створено тюрму для місцевих політичних в'язнів, а значну кількість людей депортували в Сибір. Із початком Другої світової місто було сильно зруйноване через артилерійські бої й використання авіації²¹. Знищення його архітектурного обличчя продовжилось терором проти містян, утворенням гетто і розстрілами: на кінець війни загинула більшість єврейського населення.

Нині контури колишнього штетлу проступають на стику історії й сучасності, а інтерпретація його символічних акцентів змінилася. Треба констатувати, що нині Острог найбільшою мірою

²¹ Острог у Другій світовій війні. *Державний Острозький історико-культурний заповідник міста Острога*. Retrieved from <https://ostroycastle.com.ua/ostrog-u-drugij-svitovij-vijni/>.

асоціюється з топосом Острозької академії, яка визначає його провідну ідентичність «студентського міста». Певний символ довоєнного штетлу, найстаріша кам'яниця орендодавця Маршада, зараз виконує декілька функцій: перший поверх винаймають власники бізнесів як комерційні приміщення (призначення яких регулярно змінюється: від студентського кафе до магазину одягу), а другий залишився як житловий. Ще більше змінилося значення інших збережених житлових домів. Частина з них набула суспільно-політичної семантики: наприклад, будинок стоматолога Пінхаса Вайнтраубе став одним із приміщень Острозького міськвиконкому, у будинку друкаря Шейненберга розташований місцевий Музей нумізматики, а будинок лікаря Шейнфайна нині є міською бібліотекою для дітей. І навпаки, деякі приміщення важливого суспільного значення втратили початковий сенс: наприклад, колишній Бейт га-Мідраш і школа Тарбут стали приватними житловими будинками (ці місця відновив Григорій Аршинов згідно з довоєнною рукописною мапою). Потрібно визнати, що якогось перетину єврейської і сучасної історій згаданих архітектурних пам'яток важко відшукати. За винятком тієї ж стіни дому Маршада з інформативними стендами, мап та історичних довідок, а також більшою мірою збережених елементів в оздобленні, що візуально сигналізують про історико-культурну пам'ять.

Уписування травми Голокосту в міський простір значною мірою відбулося шляхом організації меморативних місць і просторів та через сакральні руїни (Великої Синагоги і кіркута; обидва у процесі відновлення). Безумовно, центральним у збереженні травматичного наративу є Місце розстрілу, де встановлено скульптурну композицію і відбуваються пам'ятні заходи. Лише після розпаду СРСР монумент відобразив реальну трагедію єврейської спільноти, і вже відтоді поступово повертається пам'ять, без якої травму неможливо долати. Велика Синагога, головний локус штетлу, за часів советського режиму була складом, а далі опинилася в руїнах. До початку відновлювальних робіт приміщення синагоги набуло подвійної семантики: як простір занепаду, куди місцеві жителі скидали сміття, фізична метафора розкладання пам'яті про один із культурних вимірів міста, та як простір руїни, що в геопоетичному сенсі має значення природи, адже поступово наближається до стану доквілля (дерева, що проростали на даху синагоги, підкреслювали цей вимір).

Крім розрізнених місць, місто зберегло спогади про свої культурні простори. Таким можемо вважати частину колишнього штетлу, де розташована Велика Синагога; під час Голокосту тут було сформоване міське гетто. Спогади про цей великий простір існування залишилися в символічній картографії, наприклад, колишній назві вулиці «Давньоєврейська». Ще один публічний простір, ліс за містом у районі Нетішинського водосховища, закономірно зберігає пам'ять про розстріли єврейського населення, хоча його меморативна семантика сфокусована в місцях розташування монументів на великій природній території. Прикметно, що в ній географічно межують кілька пам'яттєвих парадигм, адже з боку Острога тут розташовані (символічні) могили радянських військо-

вих, воїнів національно-визвольного руху, а також існує певний пієтет мешканців щодо затоплених під час будівництва дамби сіл і цвинтарів. При тому всі сенси накладаються на контекст міських розваг, бо береги водосховища є місцями активного відпочинку містян і гостей Острога.

Єврейське кладовище ліквідували й перетворили на публічний простір (парк дозвілля), що негативно віддзеркалилося у структурі взаємодії містян із своїм середовищем. Сьогодні тут, нарешті, відновлено меморіальний простір єврейської спільноти, щоправда, закритий через загрозу вандалізму. Прикладом меморативного членування публічного простору можна вважати виставку про єврейське минуле, своєрідний «якір» пам'яті у формі таблиць із історією будівлі і єврейської громади на одній зі стін будинку Маршада, розташованого в центрі міста²². Поза цим елементом необізнані люди зовсім можуть не знати про те, що цей будинок є частиною єврейського наративу. Наявність інформативних стендів певною мірою повертає фрагменти утраченого світу, робить публічний простір більш осмисленим.

Значною мірою «єврейські» місця і простори фіксують травматичну пам'ять, факти занепаду і насильницького зникнення єврейської спільноти. Зауважу, що три місця ввійшли до переліку об'єктів американської культурної спадщини за кордоном: Острозький єврейський цвинтар, Велика Синагога і Місце розстрілу єврейського населення Острога²³. Далі у статті розглядаю власне ті, які мають трагічну конотацію як нагадування про Голокост в Острозі і про політику забуття єврейської історії міста в період советської окупації.

Місце розстрілу острозького єврейства: меморіалізація екстремального досвіду Голокосту

Найбільший відбиток Голокосту й найвищий ступінь публічної пам'яті, на мою думку, зберігає Місце розстрілу євреїв Острога в урочищі Красностав. Сама назва географічного регіону відсилає до кровопролиття, яке, за переказами, відбулося тут за княжих часів (тобто від крові, що забарвила місцеві води: «красний став»). Метафорично і реально ці ріки крові повторилися у ХХ ст. Невипадково острожанин Федір Інтергойз, який урятувався від смерті в гетто, у спогадах пише: «Я в Острозі жити не можу. Там, де текла кров рікою, жити мені неможливо»²⁴.

Трагедія Голокосту в Острозі символічно звізуалізована у скульптурі Сергія Чумакова. Безумовно, монумент є символічним згустком пам'яті, адже самі розстріли відбувалися в широкому просторі урочища. Тож означення «місце», а не «простір пам'яті» апелює, радше, до форми вираження, аніж до географії масового вбивства. Сучасний меморіал на місці масового вбивства зобразив людину з наскрізною раною у грудях у формі шестикутної зірки. Поряд, на тлі чорної стели з контурами силуету, стилізоване зображення менори. Функціонування Меморіалу відбиває політики пам'яті, які завжди є, передусім, *політиками*. Від початку він задуманий як «пам'ятний знак на могилах жителів м. Острога, розстріляних 4.08.1941 року»²⁵. Владислав Гриневиц підкреслює:

²² Карпець, М. (2017). Єврейський Острог: історії, які варто розповідати (Інтерв'ю). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyyu/yevrejskij-ostrog-istoriyi-yaki-varto-rozpovidaty-intervyyu/>

²³ «Простір синагог» в Острозі? Як відновлюють найбільшу єврейську святиню у місті. (2017). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyyu/prostir-synagog-v-ostrozi/>.

²⁴ Інтергойз, Ф. (2016). Воспоминание черных дней 1941–1942 годов фашистской оккупации на Украине. Пребывание мое в гетто гор[ода] Острог Ровенской обл[асти]. В *Ювілейний науковий збірник до 100-річчя відкриття музею в Острозі: 1916 – 11 (24) серпня – 2016*, 286.

²⁵ Чумаков, С. (2004). Опис ескізу пам'ятного знаку на могилах жителів м. Острога, розстріляних 04.08.1941 р. *Острозький краєзнавчий збірник*, 1, 54.

²⁶ Гриневич, В. (2019). Подолання тоталітарного минулого – Частина 7: Пам'ять про Голокост як європейський вибір України. *Україна модерна*. Retrieved from <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-overcoming-past>.

²⁷ Перлштейн, А. (1847). Описание города Острога. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 3-й (4), 138.

²⁸ Манько, М., & Шпізель, Р. (2001). Пам'ятки єврейської історії та культури в зібранні Державного історико-культурного заповідника Острога. В *Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті»*. Retrieved from <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf67.htm>.

²⁹ Іванов, С. (2009). Доля єврейського населення Острога під час німецької окупації в 1941–1944 роках. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: Науковий збірник*, 2, 303.

³⁰ Андрухович, Ю. (2011). *Лексикон інтимних міст*. Чернівці: Meridian Czernowitz.

«За советських часів через певні ідеологічні і політичні причини про Голокост і особливу єврейську долю часів війни прагнули не говорити»²⁶. Відповідаючи офіційному канону пам'яті советської доби, це місце тривалий час позбавлене своєї соціальної значущості – слугувати нагадуванням про Голокост і знищене єврейське населення. По суті, йдеться про типову заміщення досвіду етнопонаціональної спільноти безликим узагальненим досвідом «жителів», «громадян» тощо. Попри те, виразні символи єврейської духовної культури – менора та «зірка Давида», що стала тавром смерті у часи нацизму, – наголошують на єврейському наративі пам'яті.

Мнемонічна символіка руїни і відновлення Великої Синагоги

Найбільша у Східній Європі Велика Синагога Острога існує, за оцінками фахівців, від XV ст.²⁷ Її функціонування пов'язане з двома легендами, що словесно фіксують багатоаспектну символіку сакральної архітектурної пам'ятки. До ХХ ст. споруда зберігала сакральний і оборонний зміст. Останнє – її «військовий» текст, назвемо його так, обумовлений архітектурно: синагога з кількадеметровою товщиною стін була передбачена для оборони від нападників. Зокрема, дослідники наводять дані про 1792 рік, коли росіяни два дні обстрілювали будівлю під час російсько-польської війни, вважаючи її фортецею. Перша легенда свідчить, що ядра, які потрапляли всередину, не розривалися і зависали в повітрі через силу молитви. Пізніше їх зберегли як символ чудесного порятунку і відзначали день події щорічно. Ядра і синагогальний світильник зберігаються нині в Острозькому краєзнавчому музеї²⁸.

У період нацистської окупації Острога синагога втратила обидва початкові значення: молитви в ній було заборонено²⁹. Катаклізмам передувала легенда про ключ, дуже типова для біблійного дискурсу загалом. Перед вторгненням гітлерівців, у 1939 р., головний рабин міста загубив ключ від синагоги, що потрактували як поганий знак для спільноти. Невдовзі для штетлу настали чорні часи і, по суті, його існування припинилося.

Після закінчення Другої світової війни окупаційна влада закрила синагогу й перетворила її на склад продовольства і контору. Йшлося навіть про перспективу створити в будівлі хлібозавод. Цю ідею не було реалізовано, проте вона вкотре засвідчила советську політику тривіалізації історичних і сакральних пам'яток як основну стратегію знищення їхнього минулого. Згодом, уже у 1990-х рр. спроби реставрації були невдалими, і до нашого часу будівля дійшла в руїнах. Розташована близько до людських будинків, завалена сміттям, поросла деревами, вона активно втрачала зв'язки з *sacrum*, своїм культурним буттям і перетворювалася на природний об'єкт. Естетика масивної руїни у глибині тісно заселених вулиць створювала дивне враження. Зокрема, повідомляла про нульовий рівень культурної свідомості, індивідуальності сучасного населення, чий житла межують із Великою Синагогою. Письменник Юрій Андрухович у «Лексиконі інтимних міст» пише про Острог: «...Це не руїна синагоги. Це наша з вами руїна, це ми западаємо під землю»³⁰. На початку реставраційних робіт із будівлі вивезли великі купи сміття, які опинилися там зовсім не випадково.

ково. Безвідповідальна поведінка мешканців, вочевидь, свідчить про критично низький рівень поінформованості, громадянської і культурної свідомості.

Власне, 2016 року легенда начебто звершилася: острожанин викопав іржавий ключ із зіркою в себе на городі. Хоча мало ймовірно, що йдеться про саме той ключ від синагоги, але за цікавим збігом якраз тоді Григорій Аршинов розпочав відновлення пам'ятки³¹. Ймовірно, цього разу йтиметься про повну реставрацію, що символізуватиме відродження ідентичності штетлу у просторі сучасного міста. Принаймні станом на зараз, за повідомленням ініціатора, вже відремонтовано 8/9 стелі Великої Синагоги. Прикметно, що творці насичують архітектурні рішення символічними сенсами, зокрема, оздоблення стелі нагадуватиме про недалеке трагічне минуле будівлі й громади. Це дає змогу міркувати про метонімічну семантику відновлення пам'ятки як відроджуваного єврейського виміру міста.

³¹ Кравчук, К. (2017). Ключ від синагоги. Легенда про Острозьку синагогу. *Vaad України*. Retrieved from <http://vaadua.org/news/klyuch-vid-sinagogi-legenda-pro-ostrozku-sinagogu>.

Острозький єврейський цвинтар: простір (не)пам'яті

Острозький єврейський цвинтар датовано першою половиною XVI ст. чи раннім XV ст.³² Як й інші міські некрополі (польський католицький, татарський), його зруйновано вже після Голокосту, у советський період. 1965 року місцева влада заборонила поховання, а 1968-го кладовище закрили. Прикметно, що тоталітарна влада передбачала не тільки ліквідацію, а й переформатування некрополя у місце з протилежною, світською семантикою. «Танці на кістках» стали, вочевидь, однією з ключових метафор політики СРСР. У ширшій перспективі історія міста в тоталітарний період є симптоматичною для епохи. Поява обласної психіатричної лікарні у насиченому історією культур давньому Острозі, варварське знищення цвинтарів та інші подібні заходи мали чітке спрямування: не тільки перервати тяглість українського нарративу (з ним і решти національних), а й нав'язати мешканцям невиразну й однакову ідентичність «советської людини», витерти пам'ять про культурне розмаїття і свободу визначення.

Дослідники зазначають, що старі мацеви з кладовища використали як бруківку для вимощення міських просторів, до слова, теж гетеротопійних: військової частини і психіатричної лікарні. На місці цвинтаря організували парк відпочинку «Ювілейний» із присвятою «50-річчю Жовтневої революції»: з танцювальним майданчиком, тиром і атракціонами. Закономірно, що здобутком такої політики стала цинічна деформація відносин містян із міським простором. Тільки після розпаду СРСР, 1992 р., його закрили, а ще через два десятиліття, 2015-го, території повернули статус некрополя.

Одним із перших меморативну роботу на кладовищі проводив острозький учитель і письменник Менахем Мендл Бібер (1856–1932). За п'ять років він очистив і дослідив значну кількість мацев, реставрував біографії похованих людей. За гіркою іронією долі, могилу самого Бібера знищили під час ліквідації кладовища. Роботи з відновлення місця пам'яті тривають у наш час. З ініціативи Григорія Аршинова на кладовищі споруджують Стіни пам'я-

³² Климчук, А.-А. (2011). Некрополі Острога. *Історія муніципалітету, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*, 3, 223.

³³ Arshynov, H. (2020). "We installed a third wall of memory...". *The Great Maharsha Synagogue in Ostroh*. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/737342409734598/permalink/1874781679323993/>.

ті (їх уже три) з фрагментів віднайдених мацев ³³. Такий спосіб меморіалізації прокладає символічний міст від Острога до Стіни плачу в Єрусалимі й, ширше, самого священного міста, а, отже, пов'язує острозьку спільноту з Ізраїлем. При цьому хочу акцентувати, що «суцільний» простір – місце пам'яті завдяки роботі вже перетворився на дискретний простір, меморативний потенціал якого синергетично зріс завдяки появі окремих місць, сегментів у його структурі: відновленню могили Маршуе, будівництву Стін і, водночас, поверненню мацев, кожна з яких символізує пам'ять про конкретну людину. Втім, зусилля з відновлення простору інколи накликають незадоволення української громади міста. Наприклад, лунали скарги на те, що написи на мацевах івритом не містять українського перекладу. Це, безумовно, ускладнює міжкультурну комунікацію.

Могила Самуеля Едельса й образ паломницького міста

Постать Самуеля Едельса (Маршуе) (1555–1631), головного рабина Острога і ректора єшиви в XVII ст., видатного діяча і талмудиста, так само є «місцем пам'яті» єврейського Острога, як і географічне місце його поховання на Острозькому єврейському кладовищі. У перебігу тотальної декомунізації перейменування вулиці Ватутіна на вулицю Самуеля Едельса стало вигідним кроком до повернення місту втраченої ідентичності. Могила Маршуе щорічно є місцем паломництва близько 5 тисяч євреїв з усього світу. Марк Оже стверджує, що монументи претендують на «відчутне, матеріальне вираження ідеї постійності чи щонайменше довготривалості» ³⁴. Надгробний пам'ятник Едельсу парадоксально виявився дискретним знаком цієї сталості. Кілька разів знищений і потім відновлений, він і надалі артикулює неперервність єврейської спільноти в Острозі. Як і в історії Великої Синагоги, зв'язок могили Маршуе з сакральним світом підтверджує легенда. Згідно з нею, на початковому похованні лежав великий чорний камінь, який розколола блискавка. Усередині знайшли золото, яке розпродали серед побожних євреїв, а за виручені кошти встановили новий надгробок ³⁵. Рафаїл Шпізель коментує, що той перший монумент був зроблений із білого мармуру і простояв три століття, зокрема, навіть у Голокост, зі 62 слідами від куль. Проте під час ліквідації Острозького єврейського кладовища пам'ятник демонтували і вивезли, доля його невідома ³⁶.

Жест порятунку пам'яті зробили 1990 р. острожани, які переїхали до Ізраїлю, встановивши нову плиту з золотим написом. Проте невдовзі монумент розбили вандали. 1997-го острозька діаспора в Ізраїлі вдруге встановила оновлену надгробну плиту. Тенденція зберегти візуальну ідентичність нового і колишніх монументів – це турбота про згадану неперервність в умовах дискретності матеріальних артефактів.

2018 року акт вандалізму повторився: невідомі зруйнували огель на могилі Маршуе ³⁷. Поліція з'ясувала, що злочин не мав релігійної спрямованості, а був спробою пограбування скриньки для пожертв. Руйнування святинь, хоч би з якою метою, залишається огидною соціальною тенденцією. Однак, як відомо, тоталь-

³⁴ Оже, М. (2017). *Не-места. Введение в антропологию гипермодерна*. Москва: Новое литературное обозрение, 68.

³⁵ Шпізель, Р. (2004). Необычная и трагическая судьба памятника на могиле С. Эдельса (Маршуе) в Остроге. *Острозький краєзнавчий збірник*, 1, 38–39.

³⁶ Там же.

³⁷ «У Рівненській області поліція почала розслідувати факт пошкодження каплиці на єврейському кладовищі». (2018). *УНІАН*. Retrieved from <https://religions.unian.ua/judaism/10102481-u-rivnenskiy-oblasti-policiya-pochala-rozsliduvati-fakt-poshkodzhennya-kaplici-na-jevreyському-kladovishchi.html>.

на амнезія суспільства загрожує повторенням катастрофи. Тому сьогодні фундаментальним завданням є недопущення подібних ситуацій.

Сучасні міські практики роботи з пам'яттю про Голокост в Острозі

Новітня парадигма роботи з пам'яттю про Голокост спирається на засади визнання унікальності геноциду³⁸, фокусування на гуманістичних цінностях, інституціоналізації, тобто створення відповідних інституцій пам'яті (національних меморіалів, музеїв), освітньої і науково-пошукової роботи, здійснення перформансів пам'яті на державному рівні³⁹ тощо. Уявлення про соціальну відповідальність у контексті колективної відповідальності за дії спільноти, пише Оксана Довгополова, є тим, що має вирізнити сучасну роботу з травматичним минулим⁴⁰. Не менш важливо інтегрувати пам'ять про єврейське минуле і трагедію Голокосту в загальнонаціональний наратив, адже це є органічна частина історії місця, міста і всієї країни. Ба більше, пошук спільного для міської спільноти, урівняння всіх учасниць і учасників, зокрема, повернення маргіналізованих голосів у загальний контекст, є тим принципом, який дасть змогу нормалізувати конфліктні парадигми міжкультурних взаємин та історії.

Аналізуючи підходи і способи опрацювання теми Голокосту в Острозі й єврейського минулого загалом, передусім згадаю про встановлення пам'ятного знаку на Місці розстрілу, а також реставрацію й матеріальне відновлення місць, які постраждали від рукотворних руйнувань і часу. Ці форми роботи з місцями пам'яті, власне, є жестами матеріального збереження єврейської культури й увіковічення пам'яті, насамперед, про трагічні події у конкретному просторі. Важливим знаком збереження пам'яті стало надання звань Праведників народів світу мешканцям і мешканкам Острожчини. Такі історії підтверджують подвійну природу такої пам'яті, яка водночас звертається до повсякденного виміру універсальної трагедії і наголошує на щоденному приватному виборі людини, яка самостійно обирає бік добра або бік зла.

Крім того, з міжнародного досвіду відомо, що комеморація Голокосту ефективно працює в різних форматах: наприклад, перформансів і меморіальних музеїв, які виводять тему з (гіпер) локального на загальний рівень. Адже, на думку Емі Содаро, у світі після Голокосту утверджується космополітичний імператив пам'яті, що апелює до усталення потужного дискурсу прав людини. Це задає норми роботи для суспільств, які працюють із насильствами минулого⁴¹, у творенні «нової культури пам'яті» (Владислав Гриневич) і нової якості міської культури, якщо говоримо про місто. Утилітарність пам'яті про минулі трагедії робить її, по суті, єдиним ефективним інструментом для запобігання насильству в майбутньому⁴².

Перформативні практики поширені в українській політиці пам'яті Голокосту⁴³, пишуть Максим Гон і Наталія Івчик. На державному, національному рівні вони є частиною імплементованого меморіального законодавства, яке не лише містить норми про ви-

³⁸ Довгополова, О. (2018). Проблема цінностей у міжнародному праві в оптиці бачення Голокосту. *Українське право*. Retrieved from <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukovadumka/problema-tsinnostey-umizhnarodnomu-pravi-v-optytsi-bachennya-golokostu/>.

³⁹ Гон, М., & Івчик, Н. (2014). Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*, 1, 20.

⁴⁰ Довгополова, О. Проблема цінностей у міжнародному праві.

⁴¹ Содаро, Э. Мемориальные музеи.

⁴² Там же.

⁴³ Гон, М., & Івчик, Н. (2014). Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*, 1, 20.

⁴⁴ Долганов, П. (2015). Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. *Голокост і сучасність*, 1 (13), 9–50.

⁴⁵ Карпець, М. (2017). Єврейський Острого: історії, які варто розповідати (Інтерв'ю). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyyu/evrejskij-ostrog-istoriyi-yaki-varto-rozpozvidaty-intervyyu/>.

⁴⁶ Манько, М. (2013). Перспективи створення музею єврейської історії та культури в складі Державного історико-культурного заповідника м. Острог. *Острозький краєзнавчий збірник*, 6, 460.

знання геноциду, а й зобов'язує до виконання певних комеморативних ритуалів ⁴⁴. Така практика реалізується у місті як щорічне вшанування загиблих у Голокості, яке здійснюють влада і громадськість Острога. Похід до місця трагедії як формат комеморації передбачає партисипативний елемент, тобто безпосередню участь людей у ритуалах пам'яті, своєрідній формі співпереживання травматичного досвіду.

Важливу роль у збереженні пам'яті про єврейське минуле відіграють освітні й культурні ініціативи. Динамічний проєкт Літньої школи з семітської філології при Центрі юдаїки Національного університету «Острозька академія» (керівник професор Дмитро Цолін) кілька років ревіталізував єврейське середовище Острога, поглиблюючи знання про місто за його межами. На період заходів Школи до міста приїздили вивчати мови, зокрема іврит та їдиш, багато людей, переважно євреїв з різних кінців світу. Цей потужний освітній компонент пов'язав іпостась давнього центру єврейської освіти й культури з сучасним образом «міста-академії». Можливості повсякденної комеморації єврейського минулого міста засвідчила ініціатива «Острог: єврейська історія» ⁴⁵ (2017) історика Євгена Яковенка. Розміщені в центрі міста, у прохідній частині інформаційні стенди на будинку Маршала уможливають віртуальну міжкультурну зустріч у будь-який час задля ознайомлення з головними віхами єврейської історії Острога.

Фундаментальне значення мають заходи з відновлення кіркуну й Великої Синагоги, опрацювання карт і документів, пошуку масових могил, популяризації пам'яті про єврейську спільноту Острога в Україні й за кордоном, які проводить та очолює Григорій Аршинов. Ця робота є багатоаспектною, складною, надзвичайно важливою і затратною з усіх поглядів, але дає змогу гідно пошанувати минуле й знаходити та зберігати пам'ять про нього в теперішньому – для майбутнього. Наприклад, разом із керівником україно-єврейського релігійно-культурного центру «ЯХАД» Максимом Хоревим та іншими фахівцями й фахівчинями знаходять і перепоховують рештки на місцях масових убивств в околицях міста і далеко за його межами. Ймовірно, з часом вдасться створити окремий музейний простір і меморіал, присвячений жертвам Голокосту в Острозі. Адже ситуація з музейними ресурсами є непростю, хоча місцеві музеї організують виставки, проводять просвітницьку роботу зі шкільною молоддю та містянами. Під час Шоа порятунком артефактів єврейської культури займався острозький музейник Йосиф Новицький (1878–1964). Наприклад, Микола Манько пише про монетно-речовий скарб, який, імовірно, належав знищеній у Голокост єврейській родині і нині зберігається в експозиції Музею нумізматики (зокрема, містить ритуальний срібний посуд) ⁴⁶. Виставку про історію єврейської громади міста проводили в Острозькому краєзнавчому музеї, де також збереглися деякі речі, що належали колишній єврейській громаді. Потреба окремого музейного простору, на мою думку, зумовлена низкою причин, серед яких низька поінформованість місцевого населення про свій край і Голокост, індиферентність до культурної історії, випадки вандалізму, а також необхідність хоча б символічного по-

вернення Острогові однієї з його раптово втрачених ідентичностей, його великого, якщо не центрального в довоєнний період єврейського виміру.

При цьому, з одного боку, сучасні меморіальні музеї покликані творити «протезну пам'ять», тобто особисті глибокі спогади і враження людей про трагедії, яких вони не бачили на власні очі ⁴⁷. З іншого, окремі фахівці й фахівчині вважають, що робота з травматичним минулим потребує залучення людей до позитивної взаємодії з місцем пам'яті, прикладом чого є «Простір синагог» у Львові, що поєднує меморативне місце і публічний простір ⁴⁸. Попри суперечливість різних концепцій, можемо висувати, що реалізація різних проєктів повернення, збереження пам'яті про єврейське минуле і Голокост в Острозі уможливить ближче знайомство самих мешканців і туристів із сучасним містом, поглибить соціальну взаємодію між місцями пам'яті й людьми, які щоденно чи інколи опиняються поряд. Фактично, в антиномії «трагічна пам'ять – позитивна інтеракція» ідеться про два різні явища, цілком придатні для впровадження: (1) меморіалізація місць і подій трагедії та (2) зустріч із втраченим культурним минулим, яке свого часу наповнювало місто життям. Загалом уважаю, що грамотний і багатоаспектний підхід допоможе розв'язати велике коло проблем, пов'язаних із колізіями соціальної та культурної (не)пам'яті й (не)свідомості міста сьогодні.

Висновки

Безумовно, пам'ятні місця і простори мають визначальне значення для збереження пам'яті про Голокост в Острозі, під час якого загинула більшість єврейського населення, і продовжують пам'ять про те мультикультурне місто, історія якого раптово обірвалася. Ці спогади фрагментарні, інколи спорадичні, сплутані, вибіркові: за словами Тараса Лютого, «пам'ять ніколи не буде тотальною. У ній завжди залишаються місця, які неможливо відтворити» ⁴⁹. Понад те, потенційна конфліктогенність будь-якого з наративів конкретної спільноти в полікультурному Острозі, вочевидь, досі залишається одним із факторів вандалізму щодо єврейської культурної спадщини міста.

Найглибше подія Голокосту разом із перипетіями Другої світової вплинула на самий спосіб існування Острога. По війні він із мультикультурного штетлу перетворився на типове советське місто, що досі почасти характеризується невизначеною, розмитою ідентичністю. Це доволі виразно можна витлумачити в словах однієї з мешканок у документальному фільмі «Острог: у тіні історії»: «Я громадянка Острога» ⁵⁰. Віднедавна зі стартом активних робіт для відновлення синагоги та кіркута, появою виставки «Острог: єврейська історія» та інших подібних проєктів єврейське минуле міста оживає. Водночас, сучасна парадигма наголошує на пошуках спільного, універсального наративу примирення, який визнає групову, колективну ідентичність, ураховуючи позитивний і рівний унесок усіх груп і персоналій. У цьому світлі відновлення і збереження пам'яті про місцеву єврейську спільноту й Голокост є обов'язковою частиною наративу сучасного міста. Загалом ба-

⁴⁷ Содаро, Э. Мемориальные музеи.

⁴⁸ Кобринович, М. (2018). Пам'ятати те, чого не бачили. (Пост)пам'ять про історію євреїв Львова. *Mistosite*. Retrieved from <https://mistosite.org.ua/ru/articles/pamiataty-te-choho-ne-bachyly-postpamiat-pro-istoriiu-ievreiv-lvova>.

⁴⁹ Лютий, Т. (30.01.2019). Глибини культурної пам'яті. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/depths-of-memory/>.

⁵⁰ Острог: у тіні історії. *Youtube*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=dzwL1XEU7A>.

гатоаспектна реалізація культурної політики матиме позитивний вплив не лише на збереження пам'яті про Катастрофу, зростання історичної обізнаності мешканців і розвиток локального туризму, а й на символічне відновлення Острога в його культурній повноті. Адже, на моє переконання, повернення штетлу в наратив міста масштабуватиме культурну пам'ять, суспільну свідомість і відкритість до розмаїття.

References

- Andrukhovych, Yu. (2011). *Leksykon intymnykh mist*. Chernivtsi: Meridian Czernowitz.
- Arshynov, H. (2020). "We installed a third wall of memory...". In *The Great Maharsha Synagogue in Ostroh*. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/737342409734598/permalink/1874781679323993/>.
- Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty*. Kyiv: Nika-Tsentr.
- Chumakov, S. (2004). Opys eskizu pamiatnoho znaku na mohylakh zhyteliv m. Ostroha, rozstrilianykh 04.08.1941 r. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 1, 54.
- Denysenko, H. (2012). Mistsia pamiaty i pamiatnyky zhertvam "Velykoho Teroru". *Kraieznavstvo*, 1, 101–108.
- Dolhanov, P. (2015). Formuvannia ta implementatsiia memorialnoho zakonodavstva Ukrainy u sferi vshanuvannia pamiaty zhertv henotsydiv i podolannia yikhnykh naslidkiv. *Holokost i suchasnist*, 1 (13), 9–50.
- Dovhopolova, O. (2018). Problema tsinnosti u mizhnarodnomu pravi v optytsi bachennia Holokostu. *Ukrainske pravo*. Retrieved from <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/problema-tsinnostey-u-mizhnarodnomu-pravi-v-optytsi-bachennya-golokostu/>.
- Dovhopolova, O. (2019). Prychetnist do spilnoty: pro istorychnu pamiat i zdatnist obyraty. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/historical-memory/>.
- Dovhopolova, O. (2020). Mapuvannia pamiaty. *Verbum*, 68. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/02/2020/cartography/memory-mapping/>.
- Dovhopolova, O. (2020a). Piatdesiat shariv pamiaty. *Verbum*, 76. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/04/2020/working-with-memory/fifty-layers-of-memory/>.
- Hon, M., & Ivchuk, N. (2014). Polityka pamiaty Ukrainy y Polshchi shchodo zhertv holokostu: osoblyvosti realizatsii. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 1, 18–30.
- Hrynevych, V. (2019). Podolannia totalitarnoho mynulooho – Chastyna 7: Pamiat pro Holokost yak yevropeyskyi vybir Ukrainy. *Ukraina moderna*. Retrieved from <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-overcoming-past>.
- Intergoyz, F. (2016). Vospominaniye chernykh dney 1941–1942 godov fashistskoy okkupatsii na Ukraine. Prebyvaniye moye v getto gor[oda] Ostrog Rovenskoj obl[asti]. *Yuvileinyi naukovyi zbirnyk do 100-richchia vidkryttia muzeiu v Ostrozi: 1916 – 11 (24) serpnia – 2016*, 280–286.
- Ivanov, S. (2009). Dolia yevreiskoho naseleennia Ostroha pid chas nimetskoj okupatsii 1941–1944 rokakh. *Istoriia muzeinytstva, pamiatkookhoronnoi spravy, kraieznavstva i turyzmu v Ostrozi ta na Volyni. Naukovyi zbirnyk*, 2, 303.
- Karpets, M. (2017). Yevreyskyi Ostroh: istorii, yaki varto rozpovidaty (Interviu). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyu/evrejskij-ostrog-istoriyi-yaki-var-to-rozpovidaty-intervyu/>.
- Karpovets, M. (2014). *Misto yak svit liudskoho buttia*. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia".

Klymchuk, A.-A. (2011). Nekropoli Ostroha. *Istoriia muzeinytstva, pamiatkookhoronnoi spravy, kraieznavstva i turyzmu v Ostrozi ta na Volyni*, 3, 223–229.

Kobrynovych, M. (2018). Pamiataty te, choho ne bachyly. (Post)pamiat pro istoriiu yevreiv Lvova. *Mistosite*. <https://mistosite.org.ua/ru/articles/pamiataty-te-choho-ne-bachyly-postpamiat-pro-istoriiu-ievreiv-lvova>.

Kravchuk, K. (2017). Kliuch vid synahohy. Lehenda pro Ostrozku synahohu. *Vaad Ukrainy*. Retrieved from <http://vaadua.org/news/klyuch-vid-sinagogi-legenda-pro-ostrozku-sinagogu>.

Kyrydon, A. (2013). Prostir pamiaty: instrumentalizatsiia poniattia. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 12, 203–208.

Kyrydon, A. (2017). Studii pamiaty v prostori suchasnoho humanitarnoho znannia. *Mizhdystyplinarni humanitarni studii. Ser.: Istorychni nauky*, 3, 195–198.

Liutyi, T. (2019). Hlybyny kulturnoi pamiaty. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/depths-of-memory/>.

Manko, M., & Shpizel, R. (2001). Pamiatky yevreiskoi istorii ta kultury v zibranni Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka Ostroha. *Materialy IKh mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “Dolia yevreiskoi dukhovnoi ta materialnoi spadshchyny v KhKh stolitti”*. Retrieved from <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf67.htm>.

Manko, M. (2013). Perspektyvy stvorennia muzeiu yevreiskoi istorii ta kultury v skladi Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Ostroh. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 6, 458–463.

Monolatii, I. (2018). Odesa yak mnemonichniy symvol. *Zbruc*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/83033>.

Nora, P. (1999). *Problematika mest pamyati. Frantsiya-pamyat*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburskogo universiteta.

“Ostrog”. (2009). In Sh. Bronstein (Transl.), *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland*, V. Yad Vashem, Jerusalem.

Ostroh u Druhii svitovii viini. *Derzhavnyi Ostrozkyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk mista Ostroha*. Retrieved from <https://ostrohcastle.com.ua/ostrog-u-drugij-svitovij-vijni/>.

Ostroh: u tini istorii. *Youtube*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=-dzwL1XEU7A>.

Ozhe, M. (2017). *Ne-mesta. Vvedeniye v antropologiyu gipermoderna*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye.

Perlshteyn, A. (1847). Opisanie goroda Ostroga. *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete*, god 3, 4, 137–142.

“Prostir synahoh” v Ostrozi? Yak vidnovliiut naibilshu yevreisku sviatyniu u misti. (2017). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyu/prostir-synagog-v-ostrozi/>.

Romanyshyn, V. (2011). Heopoetyka yak khudozhnia topohrafiia ta teoretychna refleksiiia nad literaturnym chasoprostorom. *Problemy humanitarnykh nauk*, 28, 242–253.

Rouble Blair, A. (2005). *Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington and Kyiv*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Semenova, V. (2009). Kartirovaniye gorodskogo prostranstva: osnovnyye podkhody k vizualnomu analizu. In P. Romanov, & E. Yarskaya-Smirnova (Eds.), *Vizualnaya antropologiya: gorodskiy karty pamyati*. Moskva: OOO “Variant”. TsSPGI.

Shpizel, R. (2004). Neobychnaya i tragicheskaya sudba pamyatnika na mogile S. Edelsa (Marshuye) v Ostroge. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 1, 38–39.

Smyrnov, A. (2016). Spohady Fedora Interhoiza yak dzherelo z istorii Holokostu na Ostrozchyni. *Ostrozkyi naukovyi zbirnyk. Yuvileine vydannia do 100-richchia vidkryttia muzeiu v Ostrozi 1916 – 11 (24) serpnia – 2016*, 280–286.

Sodaro, E. (2019). Memorialnyye muzei: vznikoveniye novoy formy. *Novoye literaturnoye obozreniye*, 6, (128). Retrieved from https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/128_nz_6_2019/article/21885/.

Trofymovych, V., & Ivanov, S. (2015). Holokost na okupovanii Volyni. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 24, 74–101.

“U Rivnenskii oblasti politsiia pochala rozsliduvaty fakt poshkodzhennia kaplytsi na yevreiskomu kladovyshchi”. (2018). *UNIAN*. Retrieved from <https://religions.unian.ua/judaism/10102481-u-rivnenskiy-oblasti-policiya-pochala-rozsliduvati-fakt-poshkodzhennya-kaplici-na-yevreyskomu-kladovishchi.html>.

Usatenko, I. (2018). Bilia vytokiv vinnytskoho mifu. *Ukraina moderna*. Retrieved from <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/usatenko-vinnyt-sia>.

“V Ostrozi svastyku namaliuvaly na stendi, yakyi vstanovleno na budynku Marshada – naistarishomu kamianomu budynku v misti”. (2020). *Rivne vechirnie*. Retrieved from <https://rivnepost.rv.ua/news/oskvernili-svas-tikoyu-budinok-rabina-maharsho>.

Khrystyna Semeryn

REMEMBRANCE OF THE HOLOCAUST IN OSTROH: MEMORY PLACES AND SPACES, AND (COM)MEMORATIVE PRACTICES OF WORK WITH THEM

During the Holocaust in Ostroh, the majority of the Jewish community, accounted from 64% to 70% of the then population and existed since the late 14th century, was ruined. The structure of the city was destroyed, and its multicultural history was broken up. A further totalitarian policy of the Soviet regime tried to deprive the material media of memory of its socio-cultural context and authenticity. In the article, I review the central locations saving the memory about the Holocaust, their current state, as well as memorial practices and forms of working with them. After the Shoah, the ancient Jewish cemetery in Ostroh was transformed into a Soviet recreation park. The territory of the Ostroh Jews' execution was initially determined by the formula of the general identity of the “city residents,” notwithstanding the fact that the Nazis murdered the Jews overwhelmingly because of their origin. The Great Synagogue was for a long time a warehouse, and then it became almost a ruin. The march of the Maharsha was rebuilt and gradually restored only after Ukraine's independence. I draw attention to the various forms of vandalism: garbage disposal, the destruction of graves, and the “Nazi” graffiti, which are still relevant regarding the Ostroh Jewish heritage. On a positive note, the dominant memory locations are now restored or being in the state of restoration. The variety of ways to work with them includes practices such as performances of remembrance, restoration and reconstruction, educational and tourist activities, an analysis of sources, documents, maps, decryption of texts and inscriptions, searches the graves, etc. In the same way, the development of an adequate policy aimed at preserving memory about the city's lost identity and at intercultural understanding, developing tolerance and social consciousness, is of great importance today.

Keywords: *memory, the Holocaust, Urban Studies, Ostroh, a memory place, memorial landscape, commemoration.*